

KO IZBIRE NI: PRIČEVALCI IN EVAKUACIJA SLOVENCEV IZ SARAJEVA NOVEMBRA 1992

Marko KLAVORA¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Ko izbire ni: Pričevalci in evakuacija Slovencev iz Sarajeva novembra 1992

Prispevek je zasnovan na podlagi terenske raziskave med prebivalci Sarajeva, ki jih je Vlada Republike Slovenije 18. in 20. novembra 1992 evakuirala iz Sarajeva v »imenu«¹ slovenstva in s skupinskim slovenskim potnim listom. Avtor v besedilu predstavi začetek vojne v Sarajevu leta 1992 in kontekst evakuacije sarajevskih Slovencev s strani Republike Slovenije novembra 1992, kakor so ga doživljali nekateri akterji evakuacije, s katerimi je opravil ustno zgodovinski intervju.

KLJUČNE BESEDE: Sarajevo, evakuacija, Slovenci, vojna, ustna zgodovina

ABSTRACT

Impossible Dilemma: Witnesses and Evacuation of Slovenians from Sarajevo in November 1992

The article is based on a field research among the Slovenians evacuated from Sarajevo by the Slovenian government with a collective Slovenian passport in November 18 and November 20, 1992, on the presumption of their "Slovenian origins". The author presents the beginning of the war in Sarajevo in 1992 and the context of the evacuation through the perception of some protagonists of the evacuation, Slovenians from Sarajevo who were interviewed by the author with the method of oral history interview.

KEY WORDS: Sarajevo, evacuation, Slovenians, war, oral history

UVOD: VOJNA V BOSNI IN HERCEGOVINI TER ORGANIZACIJA EVAKUACIJE SLOVENCEV IZ SARAJEVA¹

Morda nas bo zgodovina tudi zajebala in se bo vse omejilo na izbiro reprezentance, v kateri igraš. To ni politično, je pa kulturno zlo. Pripadati samo nemu. Toda, četudi se to zgodi, če se torej znajdemo v dilemi Maria Stanića

¹ Dr. zgodovine, zunanji znanstveni sodelavec Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Trg golobarskih žrtev 11, SI-5230 Bovec; e-pošta: kajakasm@gmail.com.

¹ Članek je delni rezultat raziskovalnega projekta »Poklicne migracije Slovencev v prostor nekdanje Jugoslavije: od izseljencev do transmigrantov«, šifra: J5-4200, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ali Edina Mujčina,² tedaj je treba povsem mirno, brez sekiranja in občutka, da koga ali kaj goljufaš, izbrati svojo ekipo (Jergović 2009: 21).

»Na začetku leta 1992 je bila zavest o tej grozeči stvarnosti (vojni, op. a.) dokaj razširjena med tistimi, ki so znali trezno misliti« (Pirjevec 2003: 114), je zapisal zgodovinar in najbrž mu moramo verjeti. Pogled nazaj je nedvoumen: vojna v Bosni in Hercegovini leta 1992 je bila predvidljiva, in ljudje, ki so se profesionalno ukvarjali z javnim, so jo slutili že veliko prej, mnogi znotraj in zunaj Jugoslavije pa tudi dejavno pripravljali in netili. Za Bosno in Hercegovino je bila prelomna točka konec februarja 1992, ko so po zgledu Slovenije in Hrvaške izvedli referendum o neodvisnosti, kar je bilo v nasprotju z željami in voljo nacionalističnih političnih centrov v Beogradu in Zagrebu (prim. Kržišnik Bukić 1996: 83–89). Izidi referenduma so bili objavljeni prvega marca, že drugega marca pa so se meščani Sarajeva zbudili med barikadami. V Sarajevu so se začela pogajanja med srbskimi in muslimanskimi politiki, ob navzočnosti takrat še, vsaj nominalno, »nevtralne« JLA, ki so ji tudi meščani še zaupali in jo (po)klicali k posredovanju. Barikade v mestu so Srbi umaknili, nezaupanje pa je raslo. Srbski politični predstavniki so zapustili mesto in se umaknili nekaj kilometrov stran, na Pale, kjer so ustanovili Republiko Srbsko in kmalu z bližnjih vzpetin ob pomoči JLA začeli obstreljevati mesto. Model »bratstva in enotnosti«, ki ga je v Sarajevu in Bosni in Hercegovini spodbujal in generalistični režim, se je v relativno kratkem času razkrojil sočasno s padcem berlinskega zidu in z razpadom Jugoslavije. Vsi prebivalci, ki niso pripadali/niso hoteli pripadati izključno enemu med tremi konstitutivnimi narodi v BiH, ki so se delili glede na veroizpoved, so naenkrat postali »nikomur in nikamor pripadajoči« (Koblar 2008: 398). Tudi v Bosni in Hercegovini živeči Slovenci in njihovi potomci.

Ti so se v Bosno in Hercegovino (in Sarajevo) začeli množičneje priseljevati že po avstro-ogrski okupaciji dežele leta 1878 in pozneje aneksiji, ko je Bosna in Hercegovina postala del njihove skupne domovine – avstro-ogrske monarhije. Preseljevanje Slovencev in Slovenk v BiH se je nadaljevalo v Kraljevini SHS (Kraljevini Jugoslaviji) in po drugi svetovni vojni. Največ Slovencev je v Republiki BiH zaznal popis leta 1953, ko se jih je kot Slovence opredelilo 6.300 (Kržišnik Bukić 2007: 22). Do razpada Jugoslavije, osamosvojitve Slovenije leta 1991 in začetka vojne v BiH leta 1992 so Slovenci, ki so živeli in delali v BiH že 113 let, bivali v istih državnih tvorbah – domovinah, v katerih je bila tudi njihova matična domovina Slovenija (prav tam: 23).

Zato ne preseneča, da je diplomat Peter Toš, vodja sektorja za sosednje države in države na tleh nekdanje Jugoslavije na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije, takoj po izbruhu vojne v BiH leta 1992 začel dobivati pisma in telefonske klice sorodnikov in civilnih nevladnih organizacij. Nanj so se obračali z zahtevami, naj Republika Slovenija pomaga prebivalstvu v BiH, še zlasti Slovencem, ki jih je vojna doletela v tej nekdanji jugoslovanski republiki. Ministrstvo za zunanje zadeve je zbiral podatke o Slovencih v BiH že od julija 1992 (Brilej 1992: 41). Največ Slovencev, ki se pred vojno niso mogli umakniti sami, pa je živel v Sarajevu, ki ga je od pomladi 1992 obkrožal obroč topovskih cevi, mitraljezov in ostrostrelcev. V nasprotju z večino drugih krajev v BiH se prebivalci Sarajeva niso mogli sami umikati iz obkoljenega in obstreljevanega mesta.

Tako so v Sarajevo 15. novembra 1992 pripotovali zunanji minister Dimitrij Rupel, notranji minister Igor Bavčar in Peter Toš (Pezdir 1992: 1; Zakrajšek 1992: 1). V vojnih razmerah so v obkoljeno mesto pripotovali, da bi se na pobudo organizirajočih se sarajevskih Slovencev in njihovega predsednika Aleksandra Novaka neposredno seznanili z razmerami, v katerih živijo Slovenci, z bosanskimi oblastmi pa se dogovorili za evakuacijo (Koblar 2008: 400–401). Vladne predstavnike so že od samega začetka pri organizaciji konvoja spodbujali in jim pomagali sarajevski Slovenci, ki so kmalu po prvih spopadih začeli snovati svoje društvo.³ Gostje so še isti večer v hotelu Holiday Inn, kjer je bilo nastanjeno tudi predsedstvo

² Nogometaša BiH, ki sta od leta 1995 igrala bodisi za hrvaško reprezentanco bodisi za klub (op. a.).

³ Aleksander Novak je bil eden prvih pobudnikov slovenskega organiziranja v Sarajevu. Kmalu po izbruhu vojne je začel popisovati Slovence, preverjati njihove telefone in se pogovarjati o načinu delovanja. Na začetku so se dobivali predvsem na njegovem domu v centru Sarajeva (N. N. 1993: 3–4).

BiH, sklicali informativni sestanek. Poleg neformalnega vodstva nastajajoče sarajevske slovenske organizacije v Sarajevu so se ga udeležili še nekateri drugi, ki jih je prav tako zanimala evakuacija. Kot je še zapisal Stanislav Koblar, se je v čustveno nabitem pogovoru, v katerem ni manjkalo ganljivih diskurzov posameznih udeležencev, vsebinsko razpršen pogovor počasi prebiral do bistva srečanja: dostave pomoči Slovincem, ki ostajajo v Sarajevu, in evakuacije tistih, ki bi ga radi zapustili (Koblar 2008: 400–401).

Ko so trije predstavniki države ugotovili, da sta Lukavica in Pale (t. i. Republika Srbska) v imaginariju mnogih prebivalcev Sarajeva kraja s prehudim slovesom, da bi si upali prek njih umikati proti Sloveniji, so bili prisiljeni evakuacijo razdeliti v dva konvoja: prvotnega, že organiziranega, z avtobusi prek Lukavice, Pal in Beograda, ter drugega prek Kiseljaka, mimo Mostarja v Split ter nato z letali v Ljubljano. Peter Toš je ostal še nekaj dni sam v Sarajevu in ob pomoči tam živečih Slovencev v nevarnih vojnih razmerah, ob prestopanju frontne črte, uredil vse potrebno za odhod konvojev. Ministra sta jo po (ne)prespani noči (Rupel 1993: 35–51) in (ne)uspešni predvolilni potezi »popihala« v Ljubljano. Kriteriji za evakuacijo so bili preprosti: če je bil eden od staršev Slovenec in je to lahko dokazal, je imel pravico člane svoje družine pripeljati v Slovenijo. Peter Toš je imel pooblastilo, da je te ljudi vključil v kolektivni slovenski potni list, ki ga je sestavljal sproti, kot so ljudje prinašali potrdila in dokazila o svojem slovenskem poreklu (Toš 12. 4. 2012; prim. Koblar 2008: 401–402).

Kljub težkim vojnim razmeram in organizacijskim težavam, ki so jih povzročale, je bila evakuacija pogumna humanitarna reševalna akcija mlade države in ob pomoči tamkajšnjih Slovencev gotovo ena bolje organiziranih ter izpeljanih evakuacij iz Sarajeva. Po poročanju dnevnika *Delo* je bilo s prvim konvojem, ki je odšel iz Sarajeva proti Beogradu 18. novembra 1992 in ga je vodil Peter Toš, evakuiranih 98 prebivalcev Sarajeva, v drugem, ki je odšel iz Sarajeva proti Splitu dva dni pozneje in ga je vodil Aleksander Novak, pa 260. Po nekaj dneh je *Delo* poročalo še o 313 evakuiranih iz obeh konvojev (Vasle 1992: 2; Stojanov 1992: 1; prim.: Šumi 2001: 245; Koblar 2008: 401–402).

Evakuacija sarajevskih Slovencev s strani Republike Slovenije je bila v nastajajoči raziskavi izhodiščna točka za vstop v memorijo posameznic in posameznikov, ki so v nekem trenutku svojega življenja pustili vse za seboj in (ne)prostovoljno odšli. Velika večina v Sloveniji ni imela (več) bivališč in razvejane sorodstvene in socialne mreže. Spraševal sem jih, kaj so bili (v Sarajevu) ter kaj so danes (v Sloveniji), poskušal pa sem tudi razumeti socialne kontekste, ki so določali njihova življenja v Sarajevu pred vojno in danes v Sloveniji.⁴ V osišču mojega zanimanja v nadaljevanju raziskave sta bila *prej* in *potem* ter kako sta bila ta *prej* in *potem* vključena v pripoved o lastnem življenju.

V pričujočem prispevku pa nisem (pre)vpraševal njihove identitete ter njene umeščenosti v vsakdanje realnosti, temveč sem skozi pogled petih akterjev evakuacije, s katerimi sem opravil ustnoizgovinski intervju, predstavil njihov odnos do odhoda iz Sarajeva in tisto, kar jim je skupno: njihovo doživljanje začetka vojne v Sarajevu leta 1992 in predstavitev okoliščin, ki so jih pripeljale do težke odločitve za odhod, saj so imeli predvojno Sarajevo in Bosno in Hercegovino za svojo domovino.

Vendar sta v pričujočem prispevku izhodiščna točka posameznica in posameznik – udeleženca konvoja iz novembra 1992 – in njena/njegova zgodovinska izkušnja, ne pa kolektivne ali individualne identitete. S podajanjem izsekov pričevanj sem želel prikazati, kako odhod/rešitev pričevalcev iz Sarajeva ni bil rezultat logične in preproste izbire, temveč proces, na katerega so poleg vojnih okoliščin in dogajanja vplivale osebne in večgeneracijske družinske »zgodovine«, v kontekstu jugoslovanskega družbeno-kulturnega modela, ki jih je generaliziral in se je v tistem trenutku (ob začetku vojne) nenadoma razblinil.

Eden izmed stranskih ciljev pričujočega prispevka je bil tudi (v)pogled v nestabilnost, neteleološkost in pravzaprav naključnost osebnih in kolektivnih pripadnosti ter njihova navezava na (konkretni) fizični prostor/teritorij in (zgodovinsko) izkušnjo. Skratka, z diahronim podajanjem osebnih individualnih spominov sem želel poudariti manipulativnost identitet.

4 Strinjam se z Mojco Pajnik, ki trdi, da ne moremo analizirati identitet/identitete, v kolikor jih/je ne »pripiemo« na njene materialne pogoje (Pajnik 2011: 111–125).

Ko sem pisal prispevek, sem termin Slovenci, ki je predstavljal pričevalce, ves čas in na vseh mestih navajal v narekovajih, saj so v času, o katerem prispevek govori, živeli na ozemlju Bosne in Hercegovine. Hkrati sem želel poudariti dvojnost, nedoločenost njihovih pripadnosti, ki seva iz vseh pogovorov že na najbolj opazni – jezikovni ravni. Tik pred oddajo prispevka sem narekovaje po posvetovanju s pričevalci in po lastnem premisleku opustil, ker: 1. je veliko evakuiranih prišlo v Republiko BiH iz Slovenije po drugi svetovni vojni in so se torej ves čas sami definirali kot Slovenci; 2. so bili nekateri (vsi v tem prispevku predstavljeni) potomci Slovencev, ki so se v preteklosti preselili v BiH in Sarajevo; slednjih v (tem) prispevku ne sprašujem o identiteti in je tudi (ontološko) ne definiram, torej puščam vprašanje, kako sami sebe dojemajo in definirajo, (še) odprto; 3. pri izbiri termina sem prevzel, recimo mu, oblastni pogled »priznanja«: dejstvo, da jim je Republika Slovenija v nekem trenutku priznala slovenstvo in jih s skupinskim potnim listom pripeljala v Slovenijo, mi na tem mestu zadostuje.

Pri tem moram opozoriti tudi na zorni(e) kot(e), ki ga (jih) uporabljam v besedilu. Besedilo je nastalo na podlagi ustnogodovinskih intervjujev, ki sem jih opravil s pričevalci/pripovedovalci, vendar se na tej točki njihovo sodelovanje pri besedilu ni končalo, saj so s pripombami in z »recenzentskimi vložki« sodelovali vse do oddaje besedila v recenzijo. Besedilo razumem kot skupno avtorsko dejanje, kljub temu da odgovornost za napisano in konstruirano nosim sam.

V povezavi z opazovališči v članku je pomemben razložek tudi, kako si je Republika Slovenija (in njeni uradniki) predstavljala evakuirance in njihovo slovenstvo ter kako evakuiranci sami, da pravzaprav ni šlo za preračunljivost na isti ravni. In tudi nikoli ne more iti. Irena Šumi je zapisala:

Na eni strani nacionalna država, ki si prisvaja lastništvo in nadzor nad tako ontološko kategorijo (slovenstvo, op. a.) in jo šteje za notranji smisel svojega obstoja, na drugi strani pa aspiranti v njeno državljanstvo, ki so bili prisiljeni svoje biografije, družinske genealogije in vsa dejstva svojega obstoja zastaviti v dokaz, da je njihova aspiracija upravičena (Šumi 2001: 243).

S podajanjem individualnih spominov evakuiranih Slovencev se bom ustavil na točki njihovega prihoda v Slovenijo, ki bo podrobneje obravnavan na drugem mestu, saj je njihova (zgodovinska) izkušnja bivanja v Sloveniji (»potem«) bistvena za razumevanje njihovega odnosa do preteklega življenja in bivanja v Sarajevu (»prej«). V pričujočem prispevku bom ob koncu samo nakazal nekatere težave, s katerimi so se evakuirani soočili v Sloveniji.

PRIČEVALCI IN SARAJEVO 1992

Ida Velikanje Petronijević, Danko Petronijević ter njuna dva otroka so bili štirje med približno tristotimi prebivalci Sarajeva, ki so jih slovenska država, vlada in ministrstvo za zunanje zadeve v imenu slovenstva s skupinskim slovenskim potnim listom 18. in 20. novembra 1992 preko Splita in Beograda iz Sarajeva evakuirali v Ljubljano. Ida je imela možnost in priložnost rešiti svoja dva mladoletna otroka ter moža iz sedemmesečnega obleganja Sarajeva, ker je bila hčerka rudarja Ivana Velikanje iz Idrije. Njen oče je leta 1935 kot mladenič ilegalno prekoračil mejo med Kraljevino Italijo in Kraljevino Jugoslavijo, in to v trenutku, ko so ga vpoklicali v vojsko, kjer bi se moral na strani fašistične Italije udeležiti kolonialne vojne proti Abesiniji v Afriki. Odpor nacionalno slovensko čutečih fantov na Primorskem proti vpoklicu v italijansko fašistično vojsko je njega in še množico drugih slovenskih vojaških obveznikov dokončno napeljal k temu, da so ilegalno migrirali v Kraljevino Jugoslavijo (Kacin Wohinz 1997: 123–139). Rudar Ivan Velikanje je odšel za delom v Brezo, rudarsko mesto v neposredni bližini Sarajeva. Tam se je pozneje poročil z bosansko Hrvatico Lucijo Hrvat.

Danko Petronijević, sin Srba iz Beograda in Srbkinje – Sarajevčanke, in Ida Velikanje sta se leta 1972 spoznala v Srednji oblikovni šoli v Sarajevu in sta samo en primer med stotinami nacionalno mešanih zakonov v nekdanji jugoslovanski republiki BiH in v Sarajevu. Iva, njuna hčerka, se je leta 1978 rodila v

Sarajevu in se je, prav tako kot njuna starša, do leta 1992 identificirala kot Sarajevčanka, Bosanka, Jugoslovanka. Ob evakuaciji leta 1992 je imela 13 let. Na dan odhoda konvoja si je na svojo jakno poleg brošk glasbenih skupin, ki jih je takrat poslušala, pripela dve novi: eno z lilijami kot simbolom nove države Republike BiH in drugo z napisom *Slovenija, moja dežela*, ki jo je Danko nekaj let pred tem kupil na stojnici na Čopovi ulici v Ljubljani. Mislim, da se je prav tako kot njuna starša tudi najstnica zavedala, da gre za nemogočo izbiro in da povratka v staro življenje ne bo. Da gre za definitivni socialni, prostorski in spominski rez.⁵

Ker je v pričujočem prispevku moj namen razumeti odločitev posameznih pričevalcev za odhod, nemogočo dilemo (oditi ali ostati), pred katero so bili postavljeni, se moram v predstavitvi vrniti na začetek vojne, saj prav vsi pričevalci postavljajo to obdobje kot izhodišče svojih pripovedi/pričevanj.

Drugega aprila 1992, dan po pokolu v Bijeljini (Pirjevec 2001: 133), je urednik informativnega programa na TV Sarajevo Senad Hadžifejzović začel dnevnik z besedami: »Ovo je rat« (Hadžifejzović 2002). Kljub prejšnjim dogajanjem v Sloveniji, na Hrvaškem, od marca 1992 v BiH in kar se je zgodilo dan pred tem v Bijeljini, Travniku, Foči, pa meščani Sarajeva niso verjeli, da bo vojna izbruhnila tudi tam. Večina evakuiranih prebivalcev Sarajeva, s katerimi sem se pogovarjal, vojne, vse dokler na mesto niso začele padati granate, ni sprejela kot dejstvo.⁶ Vojna se je zanje dogajala drugje: najprej v Sloveniji, pozneje na Hrvaškem in tudi v BiH, v Sarajevo pa naj ne bi prišla: »Kako le? Tukaj živimo v slogi.« S temi besedami bi lahko povzel večino pripovedi prebivalcev tega najbolj jugoslovanskega mesta. In tudi ko so se v Sarajevu že začeli prvi spopadi, si je večina še naprej sebe in svoje življenje predstavljala v tem mestu in nikjer drugje.

Zakonca, inženirja Tanja in Duško Lečić, sta, medtem ko so okoli njunega bloka in v blok v olimpijskem naselju Mojnilo padale prve granate, še montirala zibelko, belila in urejala sobo za prihajajočega novega družinskega člana, ki je čez nekaj mesecev postal najmlajši med evakuiranimi Slovenci:

MARKO: Kdaj sta pa vidva z ženo prvič opazila, da se ta atmosfera v Sarajevu spreminja, mislim nacionalno?

DUŠKO: Da smo imeli občutek, da se bo kaj takega zgodilo, vojna in vse kar je prišlo z njo, bi verjetno se že prej pobrali in šli ... In da bi človek imel občutek, da bo Jugoslavija razpadla in da bo razpadla na takšen način, kot je, bi verjetno šel. Samo, da nismo. Posebno, ker, veste, Sarajevo je bilo zelo odprto mesto, ker Sarajevo je verjetno edino mesto razen Jeruzalema, kjer na tristo metrov imate muslimanske džamije, katoliške cerkve, pravoslavne cerkve in židovske mošeje (Duško Lečić, 1961).

Naj označim njiju in večino pričevalcev/pripovedovalcev⁷ v skladu z začetno citirano zgodovinarjevo trditvijo kot netrezne, brez smisla za realnost? Če bi striktno sledil zdravorazumski zgodovinarjski logiki, bi si na zastavljeno vprašanje moral odgovoriti pritrdilno. Vprašanje, ki sem jim ga nato postavljal sam, je bilo: »Niste vedeli ali niste hoteli vedeti?« Znani sarajevski novinar Aleksander Sašo Mlač – katerega oče, železničar, je v tridesetih letih 20. stoletja pred fašizmom pribežal iz Solkana v Kraljevino Jugoslavijo ter si v Bosni ustvaril družino in življenje – je bil skupaj z ženo udeleženec (ter eden izmed organizatorjev) evakuacije Slovencev iz Sarajeva novembra 1992. Izkušeni vojni dopisnik, ki je vojno in njeno dinamiko poklicno poznal z Bližnjega vzhoda, Afganistana, Portugalske, Angole, Mozambika, Sierra Leoneja, je na moje vprašanje odgovoril:

5 Pričevalci so o najtežjih trenutkih svojega življenja govorili odkrito in neposredno. Kljub temu sem opazil, da o »prejšnjem« življenju v obleganem Sarajevu v družinah ne govorijo, zato sem tudi uporabil besedo rez (prim. Šumi 2001: 241).

6 Novinar *Mladine* je leta 1992 vprašal Aido Kurtović, od kod ta »aroganca Bosancev, da so mislili, da jim bo s katastrofo prizanešeno?« Odgovorila mu je: »Vi ste morda to pričakovali. Sama pa vem, da v Bosni do zadnjega trenutka, ko so začeli ljudje množično umirati, nihče ni hotel verjeti, da se kaj takega lahko zgodi. Tudi ko se je že vse rušilo, ljudje niso verjeli, da se to res dogaja. Saj še danes veliko Bosancev – Bosancev pravim, ljudi, ki se počutijo tako kot jaz – težko sprejema to kot našo resničnost« (Hladnik Milharčič 1993: 48–50).

7 O razliki med obema konceptoma glej Klavara 2012: 121–136.

SAŠO: Oboje. Nekateri niso verjeli, nekateri niso hoteli verjeti. Razlika je nebstvena za razmerje sil. Pa še posebej zato, ker je takratna uradna oblast, ki jo je vodil predsednik države Alija Izetbegović, govorila, da muslimani nočejo iti v vojno, da so za vojno potrebna dva, branilec in nasprotnik ... Jaz sem pa čutil vojno, da bo vojna, par let pred njenim začetkom ... Jaz sem čutil, jaz sem recimo leta 1989 predlagal naši prijateljici in njenemu soprogu, da gremo na Švedsko. Ona je imela teto na Švedskem, meni so pa ponujali službo na švedskem radiu. In sem rekel: »Pejmo, tukaj bo krvavo.« Pa mi niso verjeli. Moja žena tudi ni verjela (Aleksander Mlač, 1941).

Seveda so se prebivalci Sarajeva ob spremljanju nasprotujočih si vesti sarajevske, zagrebške, beograjske nacionalne televizije ter Yutela še kako dobro zavedali in razumeli, kaj se dogaja in pripravlja, vendar naše reakcije na neposredno stvarnost, realnost, niso nikoli podrejene samo matematičnemu delovanju razuma, pač pa vključujejo tudi želje, upanja, čustva, navezanosti, male prevare. Vzvrtni pogled, pogled z današnjega opazovališča preteklo pogosto predstavi linearno, pretekla (ne)dejanja pa kot smešna in naivna. Vendar je vzvrtni pogled privilegirano opazovališče:

MARKO: Kdaj je bil tisti moment, ko je normalnost prenehala funkcionirati in se je začelo to: marec, april, maj?
SAŠA: To je april, konec marca, začetek aprila, ko so začeli prvi spopadi. Sarajevo je dejansko bilo šestega aprila v vojni. Jaz sem to vojno doživel na treh mestih, kjer se je ta vojna začela. Jaz sem imel vikend na Palama. To je to. Petega aprila sem šel na Pale, sem pustil listke po celi bajti, voda se vklopi tako, kurjava se vklopi tako, pazi na to, pazi na to, ker sem hotel obvarovati svoj vikend, svojo hišo. In ko sem se vrnil v Sarajevo, sem celo poklical predsednika občine. Gor, na Palah, takrat so že bili begunci s Hrvaške. In sem rekel: »Poglejte, ni potrebno vlamljati v hišo, pošljite nekoga, jaz bom dal ključ, da lahko gredo normalno not.« In takrat je on začel nekaj kolovratiti, končalo se je tako, da sva se skregala. On je rekel: »Pizda, zakaj ti nisi prišel gor na svoj vikend in ostal gor?!« Sem rekel: »Zato, ker nočem služiti Karadžiću.« Karadžića sem poznal še kot študenta ... In mi je rekel predsednik, je začel šinfati po Aliji in mi je rekel: »Jebote tvoj Alija«, jaz pa sem mu rekel: »Jebote tvoj Karadžić.« In sva prekinila zvezo (Aleksander Mlač, 1941).

Sašo je isti večer z ženo obiskal prijatelja in njegovo ženo. Njegov prijatelj, musliman, je praznoval bajram na svojem domu na Grbavici, kjer so v glavnem živeli prebivalci srbskega porekla in je pozneje (pri)stala na »srbski« strani. Iz vojašnice v Lukavici so lahko slišali strele. Ko sta z ženo ob treh zjutraj 6. aprila z zabave šla proti domu, ju je ustavila policija, vendar Saša zaradi luči ni videl znamenja na uniformi. Policist ga je prepoznal in mu svetoval, naj gre po najkrajši poti domov.

Kot piše Jože Pirjevec, je že v noči med 4. in 5. aprilom odločilni korak za razmah vojne storil general JLA Milutin Kukanjac, ko je s posebnimi enotami in tanki poskušal zasesti predsedniško palačo v Sarajevu. Odziv prebivalcev Sarajeva, kot pripovedujejo tudi pričevalci, je bil spontan. Popoldne se je v mestnem središču zbrala množica 2.000 ljudi, se usmerila proti Karadžićevemu generalštabu in zahtevala vlado narodne enotnosti. Skupina ostrostrelcev na vrhu zgradbe je streljala na množico in nekaj ljudi tudi ubila (Pirjevec 2001: 136–139).

Mirovnih protestov sta se udeležila tudi Ida in Danko. Uporu proti razvoju dogodkov, nemoči, grenkobi in strahu za bližnje zaradi ostrostrelcev, agresiji iz srbskih predelov mesta in z vzpetin se je pridružilo še razočaranje nad dogajanjem v samem mestnem središču. To dogajanje so prebivalci Sarajeva z razvojem vojnih dogodkov občutili kot »notranjo okupacijo«, ki je postala značilnost vseh štirih let obleganja Sarajeva, ko je v mestu gospodovalo precejšnje brezpravje in pogosto zakon močnejšega:

IDA: In to je bilo prvo razočaranje, ko smo mi šli nazaj proti stanovanju Dankotovih, za hrbtom ovih ljudi, ki hodijo gor na to kasarno, ki se strelja in v resnici lahko tudi njih ustrelil, se borijo za mir, za njihovim hrptom fantje tako 18, 19, 17 let ropajo, razbijajo trafike, trgovino in vlečejo van in ropajo. Mi smo (rekli): kaj se dogaja?! Oni hodijo gor na puške, ovi za hrptom jim kradejo. Podgane, prave podgane. In tu smo vidli, da v resnici to mesto, ki bi moralo biti enotno, ker je zaprto, ker gore iz hribov ti gledajo in samo te streljajo ... In to je bilo ovo razočaranje totalno (Ida Petronijević, 1954).

Duško Lečić se je rodil leta 1961 v Sarajevu, kjer je končal strojno fakulteto in se specializiral v raketni tehniki. Takrat se mu je glede na to, da je bila skoraj vsa vojaška industrija Jugoslavije (s)koncentrirana v Bosni in Hercegovini, to zdela logična izbira. S Slovenijo ga povezuje babica – šivilja Frančiška Valentinčič, ki je leta 1924 pobegnila iz Podbrda v Kraljevino Jugoslavijo, najprej v Kragujevac, nato pa je po spletu naključij med drugo svetovno vojno s svojo družino ostala v Sarajevu. Duško se je konec osemdesetih let kot inženir zaposlil v vojaškem delu tovarne Unis Pretis, tovarni v Vogošči v neposredni bližini Sarajeva, kjer je bilo v avtomobilski in vojaški industriji zaposlenih 12.000 ljudi. Granate, ki so jih izdelovali v tovarni, so med vojno padale tudi na Sarajevo. Duško je v pogovoru sarkastično pripomnil, da še dobro, da so bile to granate za jugoslovansko JLA in ne tiste za izvoz, sicer bi jih še več eksplodiralo. Tiste za izvoz so imele boljše, v tujini kupljene vžigalnike. Ob začetku vojne je imel 31 let; kot otrok je poletne in zimske počitnice preživel pri sorodnikih v Sloveniji, bolje je poznal Bled, Bohinj in Kravac kot Jahorino ali Bjelašnico, vendar do novembra 1992 ni nikoli niti pomislil na odhod iz Sarajeva:

MARKO: Kako pa ste se definirali?

DUŠKO: Veste, Jugoslovan. Prav zaradi tega, ker je, ker imate neko pisano zgodovino prednikov, ker je to težko bilo definirati, kaj ste. Ker recimo ...

MARKO: Je bilo to pomembno?

DUŠKO: Niti ne. Sarajevo je bilo eno najbolj panslovansko, na splošno, celotno mesto v Jugoslaviji. Ker res ni bilo pomembno, niti, kako se kdo piše, tudi soseščina je bila zelo pisana (Duško Lečić, 1961).

V petek, 19. aprila 1992, je iz službe poklical ženo, ki je bila doma na porodniškem dopustu. Povedala mu je, da pred blokom streljajo. To je bil njegov zadnji dan v službi. Ko je prispel v zavetje stanovanjskega naselja, je ugotovil, da je njegov blok na frontni črti, mesto deli na dva dela, zato je vprašal bosanske teritorialce, ali ga spustijo čez dvorišče do njegovega bloka:

MARKO: Ste spali?

DUŠKO: Spali? Če so nam dovolili, ja, če niso granate letele okrog. Nismo niti enkrat šli v zaklonišče. Bilo je nekako hecno, ko smo prišli v Slovenijo in so ljudje pravili, kako je bilo za časa desetdnevne vojne v Sloveniji, da je bilo hudo, da so bile sirene in so potem šli v zaklonišče in po cel dan bili v zaklonišču. Mi smo živeli pol leta v mestu, ko so padale granate z vseh strani, ker okoli celega Sarajeva je bil obroč, tako da praktično, ta artilerija, ki je bila, je imela pod sabo celotno dolino, 12 km je dolga in doseg tega orožja je bil takšen, da si lahko zadel katerokoli točko v mestu (Duško Lečić, 1961).

Drugega maja 1992 je bilo Sarajevo že popolnoma obkoljeno. Glavne ceste v mesto so bile blokirane, ustavljena je bila vsa oskrba mesta s hrano, sanitetnim materialom, z vodo in elektriko. Armada Republike Srbije je imela s pozicij na okoliških hribih Sarajevo na dlani. V primerjavi z bošnjaško vojsko, ki ji je primanjkovalo orožja in streliva, je bila prva po zaslugi JLA izredno dobro opremljena. Poleg velikega števila pehotnega orožja je imela tudi močne tankovske enote in topništvo, s katerim so z okoliških hribov uničevali mesto (Pirjevec 2001: 139–140). Gibanje po ulicah je zaradi padajočih granat postalo smrtno nevarno, svoje so prispevali tudi ostrostrelci. Nekatere ulice so ljudje zaradi snajperjev preimenovali v aleje ostrostrelcev, na njih so prebivalci v opozorilo začeli postavljati napise *Pazi snajper*.

ODLOČITEV ZA ODHOD

Pričevalci o odhodu iz mesta niso začeli razmišljati izključno zaradi popolne zunanje blokade mesta in agresije z vsakodnevnim granatiranjem. Že zgoraj sem opozoril, da so se tudi razmerja v mestu začela rekonfigurirati. Zakon močnejšega, lokalne »bande«, ki so jih velikokrat vodili nekdanji kriminalci, črni trg, ki je izčrpaval že tako revne in vse bolj lačne prebivalce, priseljenci s podeželja, ponavljajoči naci-

onalizem, vse to so meščani Sarajeva vseh narodnosti težko prenašali. Pričevalci z mešanimi občutki pripovedujejo o braniteljih mesta pred napadalci s hribov: po eni strani so skupaj s šibko teritorialno vojsko in policijo ubranili mesto in jim zato pripisujejo izjemno pozitivno vlogo, po drugi strani pa pripovedujejo o lokalnih »šerifih«, »kriminalcih«, ki so si razdelili mesto, terorizirali prebivalce in se poleg obrambe mesta ukvarjali še s črnim trgov in pogosto skupaj s srbskimi nasprotniki na račun prebivalcev Sarajeva (za)služili veliko denarja.

Prihajajoča zima je prebivalcem Sarajeva naznanjala nove težave. Jeseni so začeli izginjati drevoredi in parki, saj so meščani potrebovali les za kurjavo in pripravo hrane. Če so hoteli priti do vode, so morali prehoditi dolgo in življenjsko nevarno pot. Vse to so skupaj z granatiranjem, novimi begunci s podeželja, ki so prihajali v mesto z izkušnjo etničnega čiščenja, nacionalizma in polarizacije, doživljali pričevalci, ko so izvedeli novico o konvoju, ki ga je za Slovence organizirala slovenska država. Kljub temu je veliko Slovencev ali tistih s slovenskimi predniki ostalo v mestu.⁸ Tudi tisti, ki so odšli, so se za odhod odločili po dolgem, mučnem premisleku, ko so se razmere v obkoljenem mestu že tako poslabšale, da so bila ogrožena življenja njihovih otrok in njihovo dostojanstvo. Ido sem vprašal:

MARKO: Ali vam je bilo takrat [novembra 1992] v glavi samo to, da greste ven?

IDA: Nas dveh, sestra in jaz smo Danku povedale, da mi ne bi šle. Kam bomo? Prvo to, pravila sem, nimamo denarja, da bi mi sad šli nekam. Ves denar, ki sva ga zaslužila in prišparala, sva vložila v kompletno adaptacijo stanovanja v septembru 1991, samo 7 mesecev preden se je začela vojna. Prvo rabiš neko stanovanje, ne vem kaj, službo, kaj? Tamo smo imeli službe, stan, vse. Je vojna, ampak si misliš, ajde, bo šlo mimo. Potem je on rekel, samo pomisli, če bi se komu kaj zgodilo, al rata invalid, al umre, potem ti bo krivo, zakaj nisem šla, ker sem imela možnost. Kaj boš rekla sama sebi na grobu nekoga od tvojih najmilijih,⁹ da jih nisi pravočasno rešil ... Prilika je bila, nisva smela to izpustiti iz rok. Potem smo rekli, dobro, pakiramo se in gremo ... Ker, v tem času je bilo samo beži. Jaz sem rekla: »Ma, kam bomo? Kaj bomo?« On [mož] je rekel: »Samo skoči in plavaj. Ni razmišljanja. Zdej se rešuješ. In potem bomo vidli, kaj bomo naprej (Ida Petronijević, 1954).

Danko in Ida Petronijević sta se, podobno kot Idin oče pred šestdesetimi leti, 20. novembra 1992 odločila za odhod prek Splita v Slovenijo, kjer razen nekaj daljnih sorodnikov nista imela ne socialne mreže ne zagotovljene materialne prihodnosti. Ida in Danko sta se zaradi sebe in otroka odločila za begunstvo. Reševala sta svoji in življenje svojih otrok, Idin oče Ivan pa svojega življenja ni hotel prepustiti fašistični državi. S stališča zgodovinarja se je medgeneracijski (družinski) migracijski krog zaključil. Kaj pa s stališča posameznice, posameznika (prim. Mlekuž 2006: 132)?

Vendar pri Idi, Danku ter preostalih pričevalcih ni šlo samo za reševanje življenj, temveč tudi za način življenja in mednacionalnega sožitja, ki je vladalo v mestu in ni bilo samo nekakšen mit, v katerega so meščani verjeli ali hoteli verjeti. Vsi pričevalci pripovedujejo o predvojni nacionalni strpnosti in sožitju v mestu in svojem nestrinjanju z medvojno etnično/versko delitvijo, ki je prišla od zunaj in jim je bila torej vsiljena. Meščani so se upirali realnosti in se z njo niso sprijaznili. To je eden od odgovorov na vprašanje, zakaj nekateri toliko časa niso hoteli verjeti, da se bo vojna še bolj razplamtela: ker to preprosto ni bila njihova vojna, in Sarajevo, kakršno je postalo med vojno, preprosto ni bilo več njihovo mesto.

Če torej želimo razumeti, zakaj so se (moji) pričevalci odločili, da novembra 1992 odidejo iz Sarajeva, se moramo vživeti v razmere (kolikor je to mogoče), ki so v mestu vladale od maja 1992.

Duško in noseča žena sta se iz stanovanja, ki je bilo dobesedno na frontni črti, malo pred porodom preselila v neposredno bližino porodnišnice, k ženinim staršem. V avtomobilu, ki ga je vozil Tanjin brat, pripadnik bosanske vojske, so drveli skozi mesto z veliko hitrostjo, da jih ne bi zadela granata ali ostrostrelec:

⁸ Izkušnja Slovencev, ki so v mestu ostali ves čas vojne, in njihovi motivi v prispevku niso prikazani.

⁹ Bližnjih (op. a.).

Prvo so dva dni, preden je bil termin za rodit, dan pred tem, 27. je bil termin, 26. je bil kaos, totalni. Napadli so bolnico, porodnišnico, z granatami so streljali na Zetro, to je športna dvorana, ki je bila za olimpijske igre narejena. Stadion je bil, Koševo, in poleg je Zetra. Dvorano so zažgali, tako da je potem zgorela kompletno, bolnica je tudi bila zadeta, drugo in peto nadstropje porodnišnice. Bolnica je imela cele stene v steklu, to je bilo, ko smo šli naslednji dan gor, do kolena stekla. In tega 26. zvečer, ko so streljali na bolnico, žena dobi popadke. Moja mati ginekologinja je že prej prinesla iz bolnice sterilni komplet, če bo treba, da se rodi doma. Električne ni bilo, vode ni bilo, njen brat je šel v klet, je našel gorilnik, vojaški, za pogrevat, da smo na tem segreli vodo in čakali, da bo doma rodila (Duško Lečić, 1961).

Brez električne in vode, z novorojenčkom in ob neprestanem obstreljevanju ter zimi, ki je novembra trkala na vrata, se zdi, da je bil tudi za zakonca Lečić odhod logična, razumna in pravilna poteza. Vendar je bil odhod tudi zanj izhod v sili, ki si ga, tako kot vsi drugi pričevalci, nista želela. Z njima in otrokom je odšla tudi Duškova mati, zdravnica, ki je januarja 1992 imela 35 let delovne dobe in izpolnjene vse pogoje za upokožitev. Odšli so skoraj v neznano, saj v Sloveniji niso imeli socialne in sorodstvene mreže. Zapustili so dvojno stanovanje, vikend na dalmatinski obali (ki so ga takrat že »okupirali« hrvaški begunci), prihranke v sarajevski ljubljanski banki,¹⁰ sorodnike, prijatelje. Skratka vse. In postali begunci. Odločitev – kljub nemogočim razmeram – za odhod za nobenega med pričevalci ni bila lahka in vsi so oklevali vse do zadnjega. Pogovori s tistimi, ki so se odločili zapustiti Sarajevo, nam bodo pozneje pomagali lažje razumeti tiste Slovence ali njihove potomce, ki so v mestu ostali in vztrajali.

Tudi Bruno Kastelic si pred novembrom 1992 ni predstavljal, da bo odšel v Slovenijo in zaradi spleta okoliščin postal begunec in leto dni pozneje še slovenski državljan, ker sta njegova babica in dedek v tridesetih letih 20. stoletja iz Krškega odšla za delom v Bosno in Hercegovino. Njegov oče se je leta 1938 rodil že v Bosni, v Vajcu, in se leta 1965 v Sarajevu poročil s Srbkinjo iz Bosanskega Petrovca. Bruno se je konvoju v Slovenijo pridružil skupaj s svojim takratnim dekletom, Dubrovničanko, ki je v Sarajevu študirala pravo in tam obtičala v vojnih razmerah. Bruno ji je v trenutku, ko je izvedel za slovenski konvoj, predlagal poroko, in tako sta 20. novembra lahko skupaj odpotovala proti Splitu. Bruno je o odločitvi za odhod zapisal:

Ob pomanjkanju vode, hrane in električne, zima, ki je pred nami naenkrat predstavlja hujšega sovražnika, kot smo pričakovali. Beton, steklo in jeklo, ki nas obkroža, je absolutno premalo za premostitev težav, ki nas čakajo. Preteklih osem mesecev sem izgubil 20 kg, in ne glede na to, da se odlično počutim, je težko zavrniti povabilo slovenskih politikov, da skupaj z njimi zapustimo mesto in gremo v Slovenijo. Po nekajdnevnem premišljevanju se odločim, da grem! Odločim se, da »svobodo« skozi podrejanje družbi kot pogoju za osvoboditev posameznika, o kateri govori Bauman,¹¹ poiščem drugje. Doma mi je veliko tega postalo tuje. Razumna sila družbe, v katere zaščito naj bi se posameznik zatekal, ni bila več razumna. Nisem se želel dati pod okrilje takšne družbe in tako postati delno odvisen od nje. Nemogoče je preživljati pekel vojne in istočasno verjeti, da je odvisnost od take družbe osvobajajoča. Preveč je nejasnosti in groze, da bi lahko sploh govorili o družbi, razumu, osvoboditvi in podobnih pojmi. Mogoče v tem nerazumevanju in podzavestnem nesprejemanju novonastale situacije in njenih norm lahko najdem vzroke mojega pospešenega hujšanja ob redni prehrani (Kastelic 2010: 4–5).

Osemnajstega novembra 1992 je proti Beogradu odšel prvi konvoj, drugi dva dni pozneje iz Sarajeva proti Splitu. Aleksander Mlač je bil skupaj z ženo v drugem:

SAŠA: Pred odhodom so prišli policaji, bosanski policaji, na avtobus, da pregledajo seznam potnikov, da se ni kdo vrnil noter, ilegalno. In ne bom nikoli pozabil, da se je en policaj ustavil, pogledal mene. Jaz sem mu dal

¹⁰ Ki jih pozneje v Sloveniji niso mogli dvigniti in so torej izgubili vse prihranke.

¹¹ Pisec se sklicuje na knjigo Zigmunda Baumana *Tekoča moderna*, ki je prevedena tudi v slovenščino (Bauman 2002).

osebno, je rekel: »Ni treba. Ampak, gospod Mlač, tudi vi nas zapuščate.« Je bil užaljen. Sem rekel: »Ja, zaenkrat vas zapuščam, ampak jaz se bom vrnil.« Je rekel: »Dejte, vrnite se, lepo vas prosim« (Aleksander Mlač, 1941).

Duško Lecić je bil z ženo, dojenčkom in mamo v prvem konvoju. Za evakuacijo je izvedel po naključju,¹² tri dni pred odhodom konvoja, ko sta bila z ženo na obisku pri njenih starših. S svojo mamo je šel na nevarno pot na drugi konec mesta, v njeno stanovanje, kjer sta vzela njen rojstni list, na katerem je pisalo, da je bila njena mama (in njegova babica) rojena v Sloveniji. S tem dokumentom sta se lahko skupaj z družino prijavila za evakuacijo. Duško je v prvem trenutku še okleval, vendar se je takoj, ko sta se z ženo odločila, zavedal, da odhaja za stalno. Zjutraj, 18. novembra, so, kot so obljubljali in s posredovanjem med sprtimi stranmi zagotovile slovenske oblasti, varno prečkali frontno črto med Federacijo in Republiko Srbsko pri Lukavici in odšli proti Beogradu in Ljubljani:

DUŠKO: Vmes smo srečali, na tem delu pri Lukavici, smo srečali, kot v partizanskih filmih, četnike. Jaz sem mislil, da to obstaja res samo v ikonografiji partizanskih filmov, z bradami, s šubarami,¹³ kučmo, z redeniki, metki za mitraljeze, zloženi, prekrizane prek prsi. Je bilo tako ... surrealistično. Človek ima enostavno občutek, da si se zbudil petdeset let nazaj, da si zaspal in ko si se zbudil, si prišel petdeset let nazaj. Nekaj takega res ni bilo za pričakovati ...

MARKO: Se pravi, vi ste že odšli z mislijo, da se ne vračate nazaj?

DUŠKO: Definitivno. V tistem trenutku, ko smo šli iz Sarajeva, iz Lukavice proti Palama, in v enem trenutku se vozite mimo in se vidi delček Sarajeva, se hribi razširijo. In to je bil zadnji pogled na Sarajevo. V tistem trenutku mi je bilo jasno, da se jaz nikdar več ne bom vrnil v to mesto, da je to zadnji trenutek kot prebivalec Sarajeva. Goran Bregović je eno pesem davno napisal, veliko pred vojno, »nikad se neču vratit, v svoj rodni grad«.¹⁴ Je človeku bilo popolnoma jasno, da je to definitivni odhod (Duško Lečić, 1961).

SLOVENIJA, MOJA DEŽELA

Po tridnevnem bivanju v Ljubljani je slovenska država vse evakuirance, ki niso imeli svojega prebivališča ali bližnjih sorodnikov, pri katerih bi lahko stanovali, nastanila na Obali v Fiesi, v penzionu Lucky. Če je bilo vzdušje v prvih dneh v Ljubljani evforično, (evakuirance, ki so prihajali preko Beograda, je sprejela televizijska ekipa, v Cankarjevem domu pa jim je celoten državni vrh, kljub pozni uri prihoda, priredil sprejem z Zdravljico vred), pa sta po nastanitvi v Fiesi med njimi začela prevladovati malodušje in brezizhodnost, začinjena s skrbjo za tiste družinske člane ali bližnje, ki so ostali v Bosni in Hercegovini. Bruno je o tem obdobju zapisal:

Prvi meseci begunskega življenja so potekali v raziskovanju vsega, kar nas obkroža. Skrb za tiste, ki smo jih pustili doma, se je mešala s spoznavanjem novega okolja in občudovanjem lepot kraja, v katerem smo bili nameščeni. Odhod iz Sarajeva je za večino predstavljal beg iz brezizhodne situacije, predvsem za tiste, ki so s seboj pripeljali majhne otroke in starejše osebe. Zamenjava negotove zime v obstreljevanem Sarajevu za sončno Fieso se je v prvem momentu zdela neresnična, skorajda pravljica. Zdelo se nam je, da smo prišli ne samo v drugi kraj, ampak tudi v drugi čas. [...] Piran, Portorož in Fiesa so se nam predstavljali v najlepši luči ter smo jih dojemali kot rešilno bilko, ki nas je rešila stradanja. Vsi smo bili polni hvaležnosti in navdušenja zaradi občutka, da smo se izognili najhujšemu in na vse smo gledali skozi rožnata očala ter se nam je zdelo, da ni lepšega kraja na svetu. [...] Po prvotnemu navdušenju in popitih 100-tih kavic, kar ni trajalo dolgo (mi pijemo malo več kavic

¹² Upoštevati moramo, da komunikacije niso delovale, ni bilo ne televizije ne časopisov (op. a.).

¹³ Šubara – 'pokrivalo'.

¹⁴ Bijelo Dugme, *Blues za mojo bivšu dragu*, Kad bi bio bijelo dugme, 1974.

na dan), smo ugotovili, da ne sodimo med turiste in popotnike, ki prihajajo in odhajajo. Mi ne gremo nikamor in zato se bo treba obrniti okoli sebe in najti delo, če želimo preživeti (Kastelic 2010).

Že nekaj dni po evakuaciji in prihodu sarajevskih Slovencev v Slovenijo, ki sta bila medijsko precej izpostavljena »dogodka«, je začela v slovenskih medijih krožiti vest, da bodo imeli evakuiranci prednost pri zaposlovanju in iskanju stanovanj, kar je dvignilo v javnosti precej prahu, še zlasti, ker se televizijske podobe in izjave evakuirancev niso ujemale s predstavo, ki ga je imela večina »domačih« Slovencev o »avtohtonem« (Šumi, Josipovič 2008: 93–110) Slovcu. Glavni moteči element je bil seveda jezik, ki so ga redki evakuiranci dobro obvladali. »Zaskrbljeni« bralec *Dela* je 25. 11. 1992, torej nekaj dni po evakuaciji, v pismih bralcev zapisal:

Zadnje dni smo spet priča čudnemu slepomišenju s pojmom »Slovenec«. Ker pa pri tem ne gre le za pojme, temveč tudi materialne koristi in druge bonitete, ki naj bi obremenile R Slovenijo, pričakujemo državljani od pristojnih organov malo več čistega vina. [...] Pričakoval sem, da se bodo vrnili naši delavci, trenutno zaposleni v tuji državi, trgovinski ali drugačni uslužbenci, politične osebe, dopustniki in podobni nesrečneži, ki naj bi jih bila vojna ujela v Sarajevu in jim je onemogočena vrnitev domov. [...] Zdaj pa vedno bolj spoznavamo, da gre večidel za osebe, ki niso niti državljani Slovenije niti slovenske narodnosti, sploh ne govorijo slovensko ali pa še niso nikoli živeli v Sloveniji! Med njimi so sicer tudi bolj slovenski Slovenci, kar je res, je res – vsaj televizija nam včasih kakšnega izbrskega za izjavo – toda, koliko je takšnih (Logar 1992: 12)?

Ko so »slovenski« Slovenci na televiziji gledali posnetke evakuiranih Slovencev in njihovih družin iz Sarajeva, poslušali njihove izjave, so opazili razliko med njimi – »domačini« in evakuiranci. Televizija jim je »prikazovala« (Pušnik 1999: 796–808) Bosance, ne pa Slovencev:

V Sarajevu sem bila Slovenka, v Sloveniji sem postala Bosanka (Ida Petronijević, 1956).

Večina evakuiranih se je sploh prvič v svojem življenju soočila s slovenskim imaginarijem o »Bosancu« (Mežnarič 1986). Začetnemu olajšanju in navdušenju zaradi umika vojni in smrti ter iskrene hvaležnosti slovenski državi sta se zelo hitro pri večini evakuiranih,¹⁵ ki so postali v Sloveniji, prav tako kot preostali prebivalci iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine, ki so se umaknili pred vojno, začasni begunci, pridružila še grenkoba in nemoč:

Po izbruhu nasilja v bivši, skupni državi, dokončno je bilo jasno, da prihajajo spremembe. Razumel sem, da je nacionalizem na pohodu in sem začutil, da sem v nevarnosti, ker se nisem hotel opredeliti za eno samo nacijo. Za tiste, ki so imeli »razčiščene pojme« niste več bili tako dobri, če se niste opredelili za »njihove«. Nacionalizem, ki sem ga čez noč spoznal, me je pripravil na prihodnost tako, da sam ob prihodu v Slovenijo prvi denar porabil za nakup dveh knjig. Prva je bila Slovensko-srbohrvaški slovar ali Srpskohrvatsko-slovenački riječnik, druga pa Slovenščina za tujce. Vedel sem, da se bom mogel navaditi na marsikaj, vseeno pa so me presenetili predsodki o Bosancih (Kastelic 2010).

Z evakuacijo se je za večino evakuiranih začela begunska¹⁶ plat njihove zgodbe, vzpostavljanje (večinoma) novih socialnih mrež, iskanje materialnih pogojev za goli fizični obstoj, (težavno) pridobivanje državljanstva in posledično tudi iskanje nove identitete v okolju, ki jim ni bilo vedno naklonjeno, predvsem pa zelo obremenjeno z »zgodovinskim« odnosom do tistih »drugih«, čeprav jim je bila priznana *ius*

¹⁵ Posebej tistih, ki niso imeli kam in jih je država nastanila v Fiesi in pozneje v samskem domu v Luciji.

¹⁶ Natalija Vrečer piše o prisilnih priseljencih in ne uporablja termina begunec (Vrečer 2007). V svoji študiji sicer ne zajame prebivalcev iz Bosne in Hercegovine, ki so bili rojeni v Sloveniji ali so imeli prednike iz Slovenije (prav tam: 9), vendar menim, da lahko izkušnjo enih in drugih, vsaj v večini primerov, mislimo skupaj.

sangvinis.¹⁷ Ko jih bom na drugem mestu spraševal o memoriji, o *prej* v odnosu do *potem*, bo vse zgoraj naštetu ključnega pomena za razumevanje njihove življenjske izkušnje.

VIRI IN LITERATURA

- Bauman, Zigmunt (2002). *Tekoča moderna*. Ljubljana: *cf.
- Brilej, Roman (1992). Beg iz Seraja. *Mladina* 46, 24. 11. 1992, 41–43.
- Hladnik Milharčič, Ervin (1993). Nisam ja odavde. *Mladina* 40, 48–50.
- Hadžifejzović, Senad (2002). *Rat u živo: Ratni televizijski dnevnik*. Ljubljana, Sarajevo: Mladinska knjiga.
- Jergović, Miljenko (2009). *Zgodovinska čitanka I*. Ljubljana: Sanje.
- Kacin Wohinz, Milica (1997). Ob 'abesinski' vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37/2, 123–139.
- Kastelic, Bruno (2010). *Vagabund begunstvo in turizem* (seminarska naloga). Portorož: Turistica – Visoka šola za turizem (pri avtorju).
- Klavora, Marko (2012). Intervju in ustna zgodovina: Pričevanje ali pripoved? *Acta Histriae* 20/1–2, 121–136.
- Koblar, Stanislav (2008). *Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kržišnik Bukić, Vera (1996). *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kržišnik Bukić, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Le Bras, Hervé (2003). Kri in gruda: Pregled teorij migracij v XX. stoletju. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Logar, Peter (1992). Slovenci iz BiH – kdo so to? *Delo*, 25. 11. 1992, 12.
- Mežnarič, Silva (1986). »Bosanci.« A kuda idu Slovenci nedeljom? Ljubljana: Krt.
- Mlekuž, Jernej (2006). O metodologiji, ki nagaja »povratniški teoriji«: Življenjska pripoved migrantke povratnice. *Spet doma. Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: ZRC, 132.
- N. N. (1993). Novice: Glasilo Zveze Slovencev v Bosni in Hercegovini 1/2.
- Pajnik, Mojca (2011). Narrating belonging in the post – Yugoslav context. *Dve domovini/Two homelands* 34, 111–125.
- Pezdir, Slavko (1992). Ministra sta se vrnila iz sarajevskega pekla. *Delo* 265, 16. 11. 1992, 1.
- Pirjevec, Jože (2003). *Jugoslovanske vojne 1991–2001*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pušnik, Maruša (1999). Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsko naracijo. *Teorija in praksa* 36/5, 796–808.
- Rupel, Dimitrij (1993). *Odčarana Slovenija: Knjiga o slovenski pomladi in jeseni*. Ljubljana: Mihelač.
- Stojanov, Veso (1992). Drugi konvoj slovenskih državljanov pride danes. *Delo*, 21. 11. 1992, 1.
- Šumi, Irena (2001). »Mislili smo, da je kaj takšnega možno samo na Marsu«: Kratka etnografija slovenstva skozi identifikacije evakuirancev Vlade Republike Slovenije in medvojne BiH. *Anthropos* 1/3, 239–262.
- Šumi, Irena, Josipovič, Damir (2008). Avtohtonost in Romi: K ponovnemu premisleku načel manjšinske politike v Sloveniji. *Dve domovini/Two homelands* 28, 93–110.
- Vasle, Vinko (1992). Srbija spoštovala dogovore. *Delo*, 23. 11. 1992, 2.
- Vrečer, Natalija (2007). *Integracija kot človekova pravica: Prisilni priseljenci iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.

17 Vendar so morali za pridobitev državljanstva najeti odvetnico, čemur je sledilo priznanje izredne naturalizacije. Zanimivo bi si bilo podrobneje pogledati razmerja med *ius solis* in *ius sangvinis* v Republiki Sloveniji po letu 1991 (prim: Le Bras 2003: 31–35).

Zakrajšek, Vojko (1992). Sarajevska misija Rupla in Bavčarja. *Delo* 265, 16. 11. 1992, 1.

Pričevalci

Bruno Kastelic, r. 1967, pogovor, Koper: 11. 5. 2012.

Duško Lečić, r. 1961, pogovor, Koper: 20. 3., 21. 3., 22. 3. 2012.

Aleksander Mlač, r. 1941, pogovor, Ljubljana: 30. 3. 2012.

Ida Petronijević, r. 1956, pogovor, Koper: 13. 3., 15. 3., 16. 3. 2012.

Danko Petronijević, r. 1954 pogovor, Koper: 13. 3., 15. 3., 16. 3. 2012.

Peter Toš, pogovor, Ljubljana: 20. 4. 2012.